

Denne udvikling kulminerer endelig i Nikæa-symbolet, en reaktion på den strid, Arius fremkaldte, og hvor mere besindige som Euseb af Kæsarea blev løbet over ende. Her blev forestillingen om konsubstantialitet ("af samme væsen") ved Konstantins hjælp for første gang kirkelære, og det satte skel til hele den foregående historie. Afstanden til begyndelsen med den karismatiske jødiske profet kunne knap bliver større.

Vermes formidler fornemt og upolemisk vigtige kapitler af kristendommens første historie. Stille peger han på det store problem, at hvad der fra først af var et spørgsmål om at leve i overensstemmelse med Guds vilje, snart forvandlede til et spørgsmål om at tro det rigtige. Vermes mener, at tiden nu er inde til "a new 'reformation', zealous to reach back to the pure religious vision and enthusiasm of Jesus, the Jewish charismatic messenger of God, and not to the deifying message Paul, John and the church attributed to him" (242). Dette overdøves ikke af, at en og anden undervejs kunne forholde sig adskilligt mere kritisk til de nytestamentlige skrifter som kilder til den historiske Jesus og den ældste menigheds historie.

Mogens Müller

Martin Schwarz Lausten

Niels Hemmingsen. Storhed og fald. København: Forlaget Anis 2013. 382 s. Kr. 349.

Seneste gang, der udgik et værk med rod i Niels Hemmingsen og hans teologi fra de danske læreanstalter, var i 1946, hvor Erich Munch Madsen forsvarede sin disputats om Hemmingsens etik. Samme årti bød også på det hidtil væsentligste og mest dybdegående studie af Hemmingsens teologi, nemlig *Niels Hemmingsens teologiska åskådning* af Kjell Barnekow fra 1940, der især undersøgte Hemmingsens (velkendte) calvinske hemmeligheder.

Nu i 500-året for Hemmingsens fødsel er der atter udgået en bog om denne danske Melanchthon. Martin Schwarz Lausten (MSL) fortsætter altså sin portrætrække af reformationens store skikkelser ved biografiseringen af efterreformationstidens danske fører-filippist, der indtil Kierkegaards tirader i 1800-tallet var Danmarks mest publicerede og givetvis læste teolog. MSL ajourfører og sammenfører de mange spredte detailstudier i Hemmingsen, som nu engang er gået i trykken de sidste par århundreder. Det er således tale om en formidlende indføring med den kirkehistoriske professor ved hånden, en nødvendighed med tanke på Hemmingsens over hundrede numre stærke og fortrinsvist latinske værkliste. Det har dog været gavnligt for MSL's fremstilling, at han med denne Hemmingsen-biografi er rykket op i tid; stoffet synes interessant for forfatteren og så for læseren.

Bogen er som forgængerne fra MSL's hånd opbygget over en ydre kronologisk og biografisk ramme, fra lollandske Errindlev i 1513 til det københavnske professorat i 1540'erne til suspensionen for den omtvistede calvin-

ske, eller i hvert fald: ikke-gnesio-lutheranske nadverlære i 1579, til den sidste tid som feteret seværdighed i Roskilde. MSL's kildekendskab gør, at anekdoterne og historiens fiffigheder ikke mangler, og det er da levende, når den skotske og reformerte Kong Jakob i 1590 var på visit i Danmark, for at "drikke og drive den af på vor gamle manér", som kongen selv skrev, og bare måtte se og tale med Hemmingsen (331-333). I øvrigt siger samtalen med Kong Jakob en del om Hemmingsens position, idet de diskuterede prædestinationen, hvor Hemmingsen kunne konstatere, at kongen var en elev af Calvin, mens Hemmingsen selv lærte mere melanchthonsk-luthersk om Guds universelle nådestilbud (70-78). Dette illustrerer, hvordan Hemmingsens teologi ikke entydigt var calvinsk (som Barnekow hævdede), men var en selvstændig konception.

Hemmingsens teologi var såre omfattende, hvorfor MSL's fremstilling kun i det ydre er biografisk. Hovedparten af bogens 17 hovedkapitler behandler teologiske spørgsmål: 5. kap. behandler de grundlæggende teologiske anskuelser, især ud fra Melanchthon – Hemmingsens dogmatiske hovedværk *Enchiridion* (1557) beskrev han selv som introduktion til Melanchthons *Loci communes* (udg. fra 1543-), og det er ganske tydeligt, at der i Hemmingsens betoning af den idelige pønitens og lovens tredje brug er en meget tydelig afhængighed. 6. kap. omhandler øvrighedslæren, igen efter Melanchthon: og her bør moderne kirkeforfatningsskribenter læse og lære af denne danske filippistiske statslære; 7. kap. pastoralteologi, metode og homiletik – et kapitel, der især baserer sig på Anita Engdahl Hansens upublicerede prisopgave fra 1994, mens det 7. tager "Djævelens religioner" under behandling, altså papister, jøder, muhammedanere og ortodokse, hvoraf Hemmingsen havde noget mere tilovers for de sidste end de første (se 291-293). Dertil kommer behandlinger af ligprædikener, salmer, trolddom og social- og skolevæsen og fyringen som teologisk professor, hvor Hemmingsen stædigt afviste både ubikvitetslæren og *manuducatio indignorum*.

MSL søger altid og finder i arkiverne, og også i denne bog har han bibragt nye og uudgivne kilder, der kaster lys over Hemmingsens tabte brevskeber (hvor der bringes en foreløbig oversigt 361f), og især den saksiske pression i forbindelse med suspensionen af Hemmingsen (15. kap., 305-324). MSL formår også at korrigere nyere tysk forsknings manglende udblik til Hemmingsen, når det kommer til de europæiske stridigheder mellem filippisme og gammellutheranere i 1570'erne. Som helhed savner man imidlertid en mere indgående teologisk diskussion af, hvad Hemmingsen egentlig mente, og hvem han faktisk brugte. Her standser MSL ved de ældre arbejder, især Barnekows, og som sådan bliver den teologiske analyse overladt til andre, mens MSL læser og refererer Hemmingsen, hvorudfra han så formidler. Bogen er i øvrigt fint korrekturlæst, bringer fodnoter – om end for begrænset med hensyn til Hemmingsens tekster, og har kun helt enkelte fejl, fx en navneforveksling (317).

Som primært et formidlende værk er bogen snarere et springbræt ind i Hemmingsens teologi end ny forskning. Det vedkender MSL sig redeligt og efterlyser en sådan (10f). Men MSL viser os et hul i vores viden og vores kirkehistorie, hvor der gemmer sig stor teologi til videre granskning og kritisk korrektur af kirkehistorie og moderne dansk teologi.

Rasmus H.C. Dreyer

Niels Henrik Gregersen (red.)

Lutherbilleder i dansk teologi 1800-2000. København: Forlaget Anis 2012. 343 s. Kr. 299.

Leif Grane skulle et sted sagt, at hvis vi siger præcis det samme som Luther, så siger vi ikke det samme som Luther. Luther hører som andre historiske skikkelser til i historien, og taler i den tid og kontekst, der var hans. Mens det lutherske, sammenholdt i begrebet om retfærdiggørelse af tro alene, bliver det prisme, hvor igennem tidernes teologi kan brydes. Der er forskel på Luther og det lutherske.

Granes udsagn bliver sat i perspektiv med denne meget fine udgivelse, som er en samling af forelæsninger holdt på Københavns Universitet over Lutherbilleder i dansk teologi 1800-2000. Bogen bevæger sig fra systematisk teologiske analyser (Claudia Welz) til mere historiske, næsten statistiske analyser (Kurt E. Larsen om Indre Missions Luther-brug). Bogen indledes til overflod af tre perspektiverende artikler om henholdsvis lutherbilledet op til 1800 (Carsten Bach-Nielsen), om Schleiermacher (Theodor Jørgensen) og om Hegel (Carsten Pallesen). Og afsluttes med en meget informativ artikel af Niels Henrik Gregersen om Gustaf Wingren.

Theodor Jørgensen sætter næsten tema for bogen, når han siger, at Schleiermacher på en anden tids præmisser og i en anden sprogbrug kunne forsvare centrale teologiske anliggender hos Luther. Det lutherske kræver at blive nyformuleret, da det er en inkarnatorisk teologi, der taler ind i historien.

De danske teologer, som beskrives i bogen, bliver både til prismer og til medtænkere på den lutherske teologi. Særligt føles dette hos Søren Kierkegaard, i en meget fornem artikel af Claudia Welz, hvor Kierkegaard medtænker den lutherske teologi, og også følger Luther gennem hans distancering fra Augustin i forestillingen om gudbilledligheden, som den kommer til udtryk i Genesisforelæsningsen. Samtidig må det her siges, at Luther allerede synes at distancere sig fra Augustin i sin tidlige korsteologi, hvor *humilitas*-begrebet er forskelligt, da Luthers er et udtryk for, at Kristus allerede er præsent. *Humilitas* er hos Luther kristologisk betinget. Welz kommer også ind på den meget afgørende diskussion om relationel ontologi, som findes mellem Joest og Ebeling med den finske lutherforskning som medspiller. Welz påpeger med rette, at også relationen er substantiel,